

ДО ПИТАННЯ ФОРМАЛІЗАЦІ ТИПІВ ПОЧЕРКУ ЄВРЕЙСЬКИХ РУКОПИСІВ

При атрибуції єврейських рукописів, особливо східного походження, неабияку роль відіграє коректне визначення приналежності почерку, яким виконано рукопис, до тієї чи іншої школи письма. Слід зазначити, що єврейській рукописній традиції не притаманна наявність спеціальних установ для створення рукописів (*scriptoria*)¹ і рукописи створювалися поодинокими переписувачами, як професійними на замовлення, так і просто письменними євреями для особистих потреб [Beit-Arié 1981, 11]. Проте, починаючи із середнього середньовіччя склалися усталені типи почерку [Beit-Arié 1993, 15]. Це дозволяє визначити з певною імовірністю регіон походження документа та дату його створення, що набуває особливого значення при неможливості атрибуції рукописів за сукупністю інших ознак.

Традиційно розрізняються такі типи почерку єврейських рукописів починаючи з середньовіччя: ашкеназький, італійський, сефардський, візантійський, східний та еменський [Beit-Arié 1993, 15]. Для єврейської рукописної традиції характерною є наявність трьох функціональних різновидів письма: квадратний, напівкурсив та курсив. Кожен з них має свої особливості в межах окремого почерку. Принцип поділу полягає в розрізненні призначення письма, тобто сфери його використання. Так, квадратний різновид застосовувався для написання основних сакральних текстів, напівкурсиви, які іноді ще називають мішнаїтським або равиністичним письмом — для копіювання більшості інших текстів, а курсиви — для листування та особистих нотаток [Richler 1990, 26]. З метою формалізації ознак цих різновидів ми визначили, що квадратне письмо не має злитних з'єднань літер, напівкурсиви мають до трьох злитних з'єднань, курсиви — більше трьох злитних з'єднань. Цю ознаку — характер з'єднання літер — було обрано для визначення різновиду письма у зв'язку з кореляцією частоти злитних з'єднань та середньої швидкості письма. Однак варто зауважити, що, наприклад, в італійському напівкурсиві XIV-XVI ст. майже всі літери в словах з'єдані, але за примиканням [див рис. 1]. Тому наведену кількісну дефініцію різновидів письма треба сприймати як визначення, що має на меті спрощення формалізованого підходу. Додатково вирізняються також напівквадратний, побіжні напівкурсив та курсив, але ці типи визначено швидше за якісними, ніж за кількісними ознаками. До того ж треба додати, що чітке розділення вищезазначених функціональних різновидів не є, на наш погляд, визначальним при з'ясуванні типу почерку.

Матеріал нашого дослідження становлять рукописи, які зберігаються в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського. Враховуючи, що значну кількість рукописів складають недатовані документи фрагментарного характеру невизначеного походження, великого значення набуває коректна ідентифікація та локалізація рукопису за графічними ознаками. Досвід формалізації ознак почерків єврейських рукописів свідчить, що доцільним є застосування аналітичних методик, які використовуються у графічній експертизі письма. Слід зазначити, що основним завданням останньої є визначення особи автора документа, тоді як кодикологічна та кодикографічна ідентифікація має на меті насамперед просторову та часову локалізацію рукопису [Дубровіна 1992, 18-23]. Виходячи з цього, при графічному аналізі письма треба встановити, насамперед, характерні ознаки графіки, які визначаються сукупністю навичок особи, що створила документ, тобто складним комплексом умовних рефлексів, сформованих у процесі навчання в межах письмової традиції, притаманної конкретній школі письма [Томилині 1963, 23].

Методика, яку ми взяли за основу при розробці формалізованого підходу до аналізу графіки єврейських рукописів, оперує зокрема такими визначеннями, як загальні та часткові ознаки письма [Манцетова, Фролова 1971, 76]. Перші стосуються графіки документа в цілому, тоді як інші характеризують окремі графеми, їх сполучення та елементи.

Серед загальних ознак найбільш важливими для визначення типу почерку є, на наш погляд, такі ознаки, як ступінь та характер напрацьованості, розгін, нахил, зв'язність, натиск та амплітуда, загальна система напрямків рухів [Томилин 1963, 100–119], зокрема, форма, що переважає, а також розставлення [Манцетова, Фролова 1971, 76, 82]. З часткових ознак письма слід назвати такі, як характер виконання основних штрихів, овалів, напівовалів, надрядкових та підрядкових, з'єднувальних, попередніх та заключних, додаткових над- та підрядкових штрихів, особливості виконання письмових знаків та їх частин, особливості з'єднання і співвідношення знаків та їх частин [Томилин 1963, 119–135], відносна довжина рухів при виконанні літер та їх елементів [Томилин 1974 40], складність та переважний напрямок рухів, а також ознаки, що характеризують просторову орієнтацію [Манцетова, Фролова 1971, 111–120].

Ступінь та характер напрацьованості розуміються в даному випадку як рівень стандартизації знаків при письмі та величина відхилення від стандарту, що склався. Для ілюстрації можна порівняти, наприклад, східний або єменський квадратні типи з ашкеназьким квадратним (рис. 2). Останній тип у переважній більшості випадків має набагато менше відхилень при виконанні знаків у цілому від усередненого в межах конкретного документа. Варто зауважити, що вивчення цих характеристик доцільно для аналізу тих різновидів, де рівень стандартизації виконання знаків сягає певного ступеня, а саме — для квадратного та напівкурсива; напрацьованість письма в курсивах є насамперед індивідуальною характеристикою почерку виконавця, хоча за наявності певної кількості графічного матеріалу, що належить різним виконавцям, може дозволити судити про рівень розвитку письмової традиції в певних спільнотах і в певні періоди. Так, наприклад, за відносною кількістю стандартизованих символів у скоропису та за рівнем відхилень при їх виконанні можна визначити ступінь розвиненості навичок письма стандартизованими літерами для певної особи [Ципенюк 1962, 5], на основі чого можна з певною імовірністю визначити належність автора документу до тієї чи іншої спільноти та періоду, виходячи із наявних відомостей про рівень писемності, що був їй притаманний.

Загальна система напрямків рухів визначає напрямки, властиві даному типу письма. Так, сефардський тип має переважно правокружний характер.

Розгін стосується як окремих письмових знаків так і слів в цілому та визначається співвідношенням висоти основних штрихів літер, що містять не менше двох основних штрихів до відстані між ними. Як приклад почерку з регулярним розгоном можна навести італійський напівкурсив (рис. 1).

Нахил визначається орієнтацією основних штрихів або вертикальної вісі літери відносно лінії рядка. Значущою при визначенні типу почерку ця ознака може бути для стандартизованих різновидів, але, на наш погляд, лише в сукупності з іншими ознаками.

Зв'язність характеризується кількістю штрихів та знаків, що виконуються одним безперервним рухом і також має для визначення типу письма в цілому допоміжне значення. Щодо впливу зв'язності на характер виконання окремих літер, то його доцільніше розглядати в межах часткових ознак (див. нижче). За визначенням ця характеристика є найбільш значущою для курсивів; як приклад письма з високою зв'язністю можна навести італійські та ашкеназійські курсиви, але

через високий рівень варіативності цієї ознаки тут можна говорити лише про статистичну перевагу зв'язних почерків за наявності достатньої кількості графічного матеріалу, що належить різним виконавцям.

Натиск визначається товщиною основних штрихів і є визначальним щодо знаряддя письма, що дозволяє віднести документ до певних періоду та традиції.

Амплітуду розуміють як відстань на лінії письма, протягом якої знаки виконуються без зміни точки опори. Ця характеристика може допомогти при визначенні допоміжних знарядь письма, хоча визначити її вдається далеко не завжди [Томилін 1963, 119].

До основних штрихів відносять елементи що виконуються переважно прямолінійними рухами. Розрізняють привідні (до себе), відвідні (від себе) та горизонтальні штрихи.

Овали та напівовали являють собою непрямолінійні штрихи відповідної форми. Розрізняють правокружні та лівокружні, великі та малі овали й напівовали. Наявність цих елементів є характерною переважно для напівкурсивів та курсивів. Так, наприклад, у сефардських напівкурсивах та курсивах, так само як і в ашкеназьких, літера "бет" переважно виконується за допомогою одного правокружного та одного лівокружного овалів, але в ашкеназьких почерках лівокружний елемент утворює нижню частину літери, а в сефардських почерках— часто навпаки. Відповідно це стосується і правокружного елемента (див. рис. 3). Варто зазначити, що єврейській графіці не притаманна наявність замкнених овалів, за винятком таких літер, як "самех", що виконується типологічно однаково практично у всіх типах та різновидах і деяких курсивних варіантів окремих літер, таких як "айн" та "шин". У більшості випадків йдеться про сполучення овалів та напівовалів з іншими елементами, зокрема з основними штрихами, що має типологічне значення.

Щодо відносної довжини рухів при виконанні літер та їх елементів, надрядкових та підрядкових, з'єднувальних, попередніх та заключних, додаткових над- та підрядкових штрихів, треба зауважити, що їх допоміжний характер зумовлює, з одного боку, необхідність розглядання цих елементів у сукупності з іншими, з другого боку здається за доцільне вивчення кількісних параметрів вживання цих елементів у документі в цілому. Зокрема розрізняються над- та підрядкові штрихи у вигляді петель (великих і малих) та прямих штрихів. Так, виконання надрядкової частини літери "ламед" у формі петлі або, частіше, неповної петлі є специфічним для цілої низки напівкурсивів та курсивів, а, наприклад, виконання підрядкової частини літери "тав" з відносно простягнутою підрядковою частиною специфічної конфігурації досить часто зустрічається в сефардському типі (найчастіше—в іспанських рукописах XIV—XVIст., див. рис. 4). Попередні та заключні штрихи в квадратному різновиді, де їх налічується велика кількість, самі по собі не дозволяють визначити тип почерку, але вивчення кількісних співвідношень цих елементів та їх розташування може бути корисним при уточненні походження документів. Варто додати, що будь-які висновки на основі характеристик подібних елементів можна робити лише при їх великій відносній кількості.

Складність та переважний напрямок рухів визначаються кількома характеристиками, а саме: переважним напрямком рухів при виконанні окремих літер, з'єднань та елементів, формою рухів, довжиною рухів та її впливом на виконання та з'єднання елементів, формою рухів (на відміну від переважної форми рухів мається на увазі спосіб виконання окремих літер та елементів), кількістю елементів, що утворюють письмовий знак, послідовністю рухів, ступенем безперервності.

Ознаки, що характеризують просторову орієнтацію, включають розміщення точок початку та кінця руху, а також з'єднання та перетинання, вертикальну та горизонтальну орієнтацію рухів.

Підсумовуючи сказане, можна поставити ознаки письма, що мають значення при визначенні типу почерку єврейських рукописів, у відповідність до таких параметрів:

- характер форми рухів;
- характер орієнтації рухів;
- характер виконання рухів.

Залежно від того, які ознаки, загальні чи часткові, підлягають аналізу, ті чи інші параметри рухів набувають конкретного змісту (див. табл. 1).

Наприкінці доцільно зауважити, що, виходячи з палеографічної спрямованості даної розвідки, наведена методика стосується лише типологічних аспектів почерку і не ставить за мету встановлення особистості автора документа.

Таблиця 1. Співвідношення параметрів рухів та ознак письма

Тип параметра	Група ознак	
	Загальні	Часткові
Форма рухів	Переважає форма рухів, напрацьованість	Форма рухів при виконанні основних штрихів, овалів, напівовалів, надрядкових та підрядкових, з'єднувальних, попередніх та заключних, додаткових над- та підрядкових штрихів
Орієнтація рухів	Загальна система напрямків рухів, нахил	Спрямованість та простягненість рухів, розміщення точок початку, кінця, поєднання та перетинання рухів, розміщення рухів по вертикалі та горизонталі
Виконання рухів	Натиск, зв'язність, амплітуда, переважна довжина рухів: розгін та розставлення	Кількість елементів (складність знака), послідовність та відносна довжина рухів, співвідношення знаків та їхніх частин, ступінь безперервності

¹ Винятком можна вважати випадки, коли рукописи створювалися учнями талмудичних шкіл, *уєв'роф*, але кількість таких рукописів невелика [Beit-Arié 1993, 12].

שכלם וחרך כן כמח לשל. ויש ליי הסלמה הימלה העש המט
 המט כלה להטחירה נמחה כ' זה לבדו המוחסלה הרמשלה לוי
 ואלה זה וטחור המחטכות טל טחור המעלה הס בלי ספ

Рис. 1. Італійський напівкурсив.

אתם משל זולת כסו שדחילי את
 תעשות אשר אתם מעוזות את עמס
 לפי הוקר עלי את מספרתכם ותלתי

Рис. 2а.

Єменське квадратне письмо.

אשר לשה רשבת בדם השבילי בבל
 בלאתו אשר לשה רשד אדם את זה
 השבילי רשדש אדם כי טעבת בבל

Рис. 2б.

Ашкеназьке квадратне письмо.

Рис. 3а.

Лівокружний
 елемент утворює
 верхню частину
 літери.

Рис. 3б.

Лівокружний
 елемент утворює
 нижню частину
 літери.

Рис. 4. Елемент l_1 довший, ніж елемент l_2 .

ЛІТЕРАТУРА

Дубровіна Л.А. 1992. "Кодикографія—Археографія—Кодикологія (взаємозв'язки та розмежування)." Дубровіна Л.А. Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ

Томилині В.В. 1963. Физиология, патология и судебно-медицинская экспертиза письма. Москва.

Томилині В.В. 1974. Основы судебно-медицинской экспертизы письма. Москва.

Манцетова, Фролова 1971. Судебно-почерковедческая экспертиза. Москва.

Ципенюк С.А. 1962. Криминалистическое исследование рукописных текстов, выполненных с подражанием печатному шрифту и специальными шрифтами. Автореф. дис... Киев.

Beit-Arié M. 1981. Hebrew codicology. Tentative typology of technical practices employed in hebrew dated medieval manuscripts. Jerusalem.

Beit-Arié M. 1993. The making of the medieval hebrew book. Jerusalem.

Benyamin Richler, 1990. Hebrew manuscripts: a treasured legacy. Cleveland/Jerusalem, 5750/1990.

